

Co je důležitější v krajině: estetika nebo biodiverzita?

Mojmír Vlašín

Envigogika 9 (2) – Inspirace/ Inspiration

Publikováno/Published 31. 10. 2014

DOI: [10.14712/18023061.450](https://doi.org/10.14712/18023061.450)

Abstrakt:

Uvažujeme-li o hodnotách jako je estetika a biodiverzita musíme především definovat, z jakého zorného úhlu chceme tyto fenomény porovnávat. Pokud se postavíme na pozici biocentrického světového názoru (A. Schweitzer, A. Ness, J. Lovelock) pak je otázka uvedená v názvu příspěvku bezsmyslu. Je totiž zřejmé, že život, příroda či biodiverzita je hodnotnou sama o sobě a estetika je mimo hru. Pokud se postavíme na pozici antropocentrického světového názoru, je možné krajinu vnímat jako životní prostor pro člověka a tedy jako (1) zdroj potravy (2) zdroj „rostných“ a nerostných surovin, (3) místo pro bydlení nebo (4) místo pro rekreaci. Pak je tedy možné postavit otázku, co očekáváme od krajiny, které funkce by měla plnit především. S ohledem na odpověď je pak třeba analyzovat míru významnosti estetiky (krásky) a či biodiverzity (přírodní rozmanitosti) pro krajinu.

Klíčová slova:

Estetika; biodiverzita; biocentrický a antropocentrický světový názor; Bílé Karpaty; Šumava

Abstract:

When considering values such as aesthetics and biodiversity we must first define the point of view from which we want to compare these phenomena. If we take the biocentric worldview (A. Schweitzer, A. Ness, J. Lovelock), then the question referred to in the title is meaningless. It is obvious that life, nature and biodiversity has an intrinsic value and aesthetics is beyond consideration. If we take the anthropocentric worldview - landscape can be seen as a living space for humans and, therefore, as (1) a source of food, (2) a source of biomass and mineral extraction, (3) a place to live, or (4) a place for recreation. It is then possible to ask the question what we expect from the landscape, and which functions should be carried out first. Once the answer is provided, then it is necessary to analyze to what degree the significance of aesthetics (beauty) and/or biodiversity (diversity of nature) has for landscape.

Keywords:

Aesthetics; biodiversity; biocentric and anthropocentric worldview; Bílé Karpaty (White Carpathian) Mountains; Šumava Mountains

Úvod

Česká republika je bohatá na rozmanité ekosystémy v důsledku své polohy mezi různými biogeografickými regiony a díky geografickým variacím od úrodných nížin až po vysoké hory. Dopad lidské činnosti se velmi různí. Na jedné straně jsou zde oblasti, které člověk po staletí intenzivně využíval, na druhé straně pak zde stále ještě zůstávají oblasti relativně panenských lesů, kde je vliv činnosti člověka minimální. Při ochraně přírody a krajiny v České republice se postupuje podle Zákona o ochraně přírody a krajiny č. 114/1992 Sb, který hned ve svém prvním paragrafu stanoví: „Účelem zákona je přispět k udržení a obnově přírodní rovnováhy v krajině, k ochraně rozmanitostí forem života, **přírodních hodnot a krás** a k šetrnému hospodaření s přírodními zdroji.“ Je to jediný zákon z právního kodexu ČR, který operuje s pojmem krásy. Proto je vhodné se nad jeho významem zamyslet.

Vývoj a problémy ochrany přírody a krajiny

Naše krajina (tedy krajina na území dnešní ČR) byla původně z 97% zalesněná. Krajina byla postupně podrobena velkým změnám v důsledku rozvoje zemědělství. Později při budování průmyslu a infrastruktury mizely i orientační body jako kříže, kostely a dokonce celé kopce, anebo byly zastíněny jinými strukturami. A tak spolu se ztrátami v oblasti biodiverzity ztratila krajina (až na výjimky) i svůj charakter a typický vzhled.

Historické struktury krajiny měly v průběhu staletí svoji vlastní evoluci související s různými událostmi (tragické následky válek či epidemie končily u některých obcí jejich zánikem), se změnami vlastnické držby, se zkušenostmi o bonitě (vhodnosti či nevhodnosti) pozemků nebo jejich částí pro určitý typ využití (nové zalesnění nebo zatravnění) směřované k ochraně půdy (např. zalesnění obecních pastvin vystavených silné erozi půdy).

Tento pozvolný dlouhodobý proces byl vystřídán radikální přeměnou struktury zemědělských pozemků a tím převažující části venkovské krajiny po druhé světové válce. Kolektivizace zemědělství v padesátých letech s následným rozoráním mezí a spojením úzkých parcel do souvislých celků byla pro naši krajinu vpravdě šokem, tedy krokem s evidentně katastrofickými důsledky, avšak specifikace nebo kvantifikace všech negativních důsledků založená na seriózní vědeckovýzkumné metodě není do dnešního dne k dispozici. Stejně tak nejsou zhodnoceny důsledky navazujících „zúrodňovacích opatření“, které byly součástí intenzifikací tlaku zemědělství, zejména kanalizace iniciálních částí toků do podoby melioračních odpadů a jejich napřimování s jedinou funkcí – rychle odvést vodu z krajiny. Podobnou motivaci a stejně neblahé důsledky na ovlivnění vodního režimu v otevřené krajině měla regulace středních a větších toků, která dosáhla masového měřítka.

Po první vlně scelování pozemků přišla přibližně v polovině sedmdesátých let druhá vlna tvrdých zásahů do zemědělské krajiny. Bylo to v podobě tzv. „blokace pozemků“, kdy pomocí buldozerů, bagrů a další těžké techniky byla zlikvidována rozptýlená zeleň, zarovnal se okraje pozemků a vyrovnaly terénní deprese. Odstranily se tak všechny „překážky“, které ztěžovaly používání mechanizace. Tato definitivní rána uštědřená naší krajině byla ještě umocněna přeměnou trvalých lučních porostů na ornou půdu prakticky ve všech přírodních podmínkách, v největším rozsahu v údolních nivách upravených toků. Všechno bylo vykonáno pod heslem dosažení soběstačnosti v produkci potravin. Heslo zapomenuto, důsledky zůstávají (kolektiv, 1999).

Způsoby využití půdy v České republice se v uplynulých sto letech značně proměňovaly. Zatímco celková rozloha lesů se zvětšila, rozloha zemědělské půdy rapidně klesla v důsledku výstavby domů, silnic a dalších staveb. Struktura využití zemědělské a

lesní půdy se také změnila. Mezi lety 1927 až 1989 zmizelo 462 000 hektarů luk a pastvin – rozloha zatravněné půdy se tak zmenšila z 15 % na 9 % celkové rozlohy půdy. Od roku 1990 rozloha zatravněné plochy mírně vzrostla, ale některé důležité oblasti bývalých nížinných luk jsou stále využívány jako orná půda (Kuba, Olivová 1999).

Úhel pohledu

Uvažujeme-li o hodnotách jako je krása (estetika) a přírodní rozmanitost (biodiverzita) musíme především definovat, z jakého zorného úhlu chceme tyto fenomény porovnávat. Pokud se postavíme na pozici biocentrického světového názoru (A. Schweitzer, A. Ness, J. Lovelock), pak je otázka uvedená v názvu příspěvku beze smyslu. Je totiž zřejmé, že život, příroda či biodiverzita jsou hodnotnou samy o sobě a estetika je mimo hru. Pokud se postavíme na pozici antropocentrického světového názoru, je možné krajinu vnímat jako životní prostor pro člověka a tedy jako

- (1) zdroj potravy (brambory, jablka apod.)
- (2) zdroj „rostrných“ a nerostných surovin (dřevo, sláma, vlna, uhlí, stavební kámen apod.),
- (3) místo pro bydlení (vesnice a města) nebo
- (4) místo pro rekreaci (sport, umění apod.).

V poslední době se krajině přisuzují i tzv. ekosystémové služby, což jsou vedle již uvedených (ad 1 a 2) ještě i další, finančně obvykle nehodnocené zdroje.

Často to jsou i služby, které jsou zprostředkované:

- (5) regulace podnebí (zadržování vlhkosti, mírnění větru) či
- (6) regulace záplav (mokřady, meandry apod.).

Někdy jsou do ekosystémových služeb zahrnovány i

- (7) tzv. kulturní služby (estetické, duchovní).

Je tedy možné si položit otázku, co očekáváme od krajiny, které funkce by měla plnit především. S ohledem na odpověď je pak třeba analyzovat míru významnosti estetiky (krásy) a či biodiverzity (přírodní rozmanitosti) pro krajinu.

Pokud jako prioritní shledáváme funkce (1) až (3), pak nejsou estetika, ale ani biodiverzita důležité. U funkcí (5) a (6) je zřejmá převaha důležitosti biodiverzity a estetika jde stranou, zato u funkcí (4) a (7) je zřejmé, že jsou ve hře jak estetika, tak biodiverzita.

Pokud porovnáváme krásu a přírodní rozmanitost a hledáme priority, je potřeba definovat základní pojmy, se kterými chceme pracovat:

Estetika (z řec. *aisthetikos* – vnímavost, cit pro krásu) je filosofická disciplína zabývající se krásnem, jeho působením na člověka, lidským vnímáním pocitů a dojmů z uměleckých i přírodních výtvorů. V přeneseném slova smyslu znamená estetika krásu či „krásnost“ předmětu zkoumání.

Biodiverzita, též biologická diverzita (angl. biological diversity) představuje rozrůzněnost života. Existuje asi 40 definic biodiverzity, neboť se jedná o složitý několikaúrovňový jev.

Světový fond ochrany přírody definoval v roce 1989 biodiverzitu jako „bohatství života na Zemi, miliony rostlin, živočichů a mikroorganismů, včetně genů, které obsahují, a složité ekosystémy, které vytvářejí životní prostředí.“ Nejstručnější definice říká: Biodiverzita – základní charakteristika života (Wilson, 1988). Je popsána také jako rozmanitost života ve všech jeho formách, úrovních a kombinacích (Glowka, 1994).

Co je krásné?

Appleton (1975) publikoval studii, ve které navrhoval teorii „prospect-refuge“ – teorii lidské estetiky. Teorie v kostce říká, že esence umění je způsob uspokojování vrozené touhy. Základní lidské potřeby jsou možnosti (vyhlídky) a bezpečnost (útočiště). Obě tyto potřeby nám ukazují klíč k úspěšnému přežití a z tohoto pohledu je estetika spojena se schopností předvídat krajinu, která tyto dvě složky obsahuje. Podle Appletona musí krajina naplňovat lidské biologické potřeby, a proto přírodní výběr zvýhodňoval ty jedince, kteří se zabydlovali tam, kde tomu tak skutečně bylo. Tak vznikly vrozené preference pro určitý typ krajin a daly základ estetickému zalíbení v krajině. Estetické uspokojení zakoušené při pohledu na krajinu vychází ze spontánního vnímání vlastností krajiny, která prostřednictvím svých tvarů, barev, prostorového uspořádání a dalších viditelných atributů působí jako indikátor podmínek prostředí vhodného k přežití, a to ať již skutečně k přežití vhodné jsou či nikoliv. (Appleton, 1975, s. 69). Podle této teorie je tedy krása krajiny ryze praktická (i když nevědomá) volba.

Naopak Thorstein (1999) ve své Teorii zahálčivé třídy uvádí, že za krásné (čili estetické) je považováno to, co je nepraktické a drahé. Například čínská váza, do které nelze dát ani květiny, boty na vysokých podpatcích, ve kterých téměř nelze chodit apod. Věci praktické mohou být považovány za krásné až tehdy, když už se nepoužívají a jsou k ničemu (cep visící na zdi v hale, dřeváky ve vitríně atp.). A podobně je to s krajinou. Za krásnou považují zejména takovou krajinu, která nepřináší žádný praktický užitek. Tento pohled na estetiku krajiny je ovšem druhotný a vznikl (dle Thorsteina) až po vzniku zahálčivé třídy (otrokáři, feudálové, buržoazie). A tak v historii za krásné byly považovány vodopády, gejzíry, pralesy, vysoké hory – zkrátka takové krajiny, které byly takřka bez užtku.

Zde je vidět zjevný rozpor mezi tím, co člověk jako krásné (třeba nevědomě) vnímá a co je za krásné (společensky) považováno. V současné době začíná, žel, převládat to druhé. Za krásné se považují zemědělské krajiny, a to v okamžiku, kdy přestávají být k užtku. Připomeňme si například bělokarpatskou luční krajinu protkanou solitárními stromy či anglickou krajinu s živými ploty. Krajinám byl jejich ráz dán čistě utilitárními pohnutkami (seno, chov dobytka). Jejich krása byla společensky oceněna až ve chvíli, kdy jejich praktický význam upadl (sklizeň sena v Bílých Karpatech a chov ovcí v Anglii se staly ekonomicky nezajímavé). Je ovšem velmi pravděpodobné, že samotní uživatelé (zemědělci) krásu tak či onak oceňovali, byť o ní pochopitelně nepsali. Toto ocenění však můžeme najít v lidových písních či verších.

Co je biodiverzitní (přírodně rozmanitý)?

Pokud jde o biodiverzitu krajin, rozeznáváme především tři úrovně: alfa, beta a gama.

Alfa diverzita

Nejnižší prostorovou úrovní diverzity je alfa diverzita. Jedná se o druhovou diverzitu v rámci jednoho společenstva či stanoviště (within-habitat diversity). Kromě prostého počtu druhů ve společenstvu může být vyjádřena některým z indexů diverzity. *Například diverzita*

měřená prostým počtem druhů netopýrů zimujících v jednotlivých jeskyních je 1–12, vážený průměr je 5. (Ve většině jeskyní zimuje pouze několik druhů, v žádné jeskyni není více než 12 druhů)

Gama diverzita

Nejvyšší úrovní je regionální, popř. nadregionální druhová diverzita neboli gama-diverzita. Je to množství druhů v celé oblasti. *Například počet všech druhů netopýrů zimujících v dané oblasti je 24 druhů. (Je zřejmé, že v žádné jednotlivé jeskyni nezimuje kompletní sestava druhů, ale maximálně polovina druhového spektra)*

Beta diverzita

Beta diverzita popisuje strukturní komplexitu prostředí, je mírou rozdílnosti (či naopak podobnosti) druhového složení mezi společenstvy (between-habitat diversity). Je tím vyšší, čím méně společných druhů různá společenstva obsahují. Stanovuje se jako podíl gama a průměrné alfa diverzity. *Například všechny jeskyně oblasti mají průměrnou alfa diverzitu 5. Tedy beta diverzita se rovná $24 : 5 = 4,8$*

Krajina je tedy přírodně rozmanitá, má-li vysokou gama- a zejména pak beta diverzitu. Člověk svojí činností v krajině nejvíce ovlivňuje beta diverzitu. Relativně nedotčený tropický prales má vysokou alfa i gama diverzitu, ale paradoxně velmi nízkou beta diverzitu. Člověkem trvale a zásadně ovlivňovaná zemědělská krajina k vidění ještě nedávno např. v Polsku má relativně nízkou alfa a gama diverzitu, ale obrovskou beta diverzitu.

Případové studie

Je docela zajímavé sledovat případy, kde se pohledy estetické a biologické ochrany krajiny potkávají.

Bílé Karpaty

Při výzkumu a ochraně jednoho konkrétního druhu – užovky stromové (*Zamenis longissimus*) v oblasti Zlínského kraje (CHKO Bílé Karpaty) jsem byl postaven před úkol stanovit procesy a jevy, které těmto užovkám jednoznačně škodí (Větrovcová, 2010). Určil jsem tyto:

- Scelování pozemků a likvidace mezí – snižuje se členitost krajiny, stejnorodé biotopy hadi opouštějí.
- Odstraňování budov staršího typu, tj. staré seníky, stodoly atd., které užovka stromová často využívá.
- Zarůstání neobhospodařovaných pozemků, které v důsledku sukcese zarostou kopřivami či neprostupnými křovinami, prostředí se homogenizuje a stává se pro hady nevyhovující.
- Zánik starých cest – v lesním prostředí užovky k migraci využívají zejména rozvolněná místa, často i lesní cesty – což způsobuje ztrátu migračních koridorů a prohlubuje izolovanost jednotlivých mikropopulací.
- Likvidace drobných kompostů a hnojišť – tato místa jsou užovkami využívána k inkubaci vajec. Jejich zánikem mizí vhodná lůžniště, což má za následek stárnutí populace.

- Odstraňování doupných stromů vede ke ztrátě vhodných přirozených líníšť a úkrytů.
- Zarůstání břehů zejména invazními druhy rostlin (např. netýkavka, křídlatka) homogenizuje prostředí a způsobuje tak ztrátu vhodného biotopu.
- Regulace toků opět homogenizuje krajinu, může negativně ovlivnit přirozené migrační koridory.

V prezentaci Krajinný ráz Zlínského kraje uvádí Psotová (2008) následující příčiny ohrožení krajinného rázu (výběr):

- Zarůstání travních porostů (sukcesní zarůstání luk).
- Odstraňování drobných charakteristických staveb.
- Výstavba rodinných domků mimo hranice intravilánu.
- Výstavba velkých liniových staveb.
- Zásah do vodního režimu krajiny a regulace řek.
- Velkoplošné těžby v lese.
- Odstraňování solitérních stromů.
- Snižování členitosti krajiny.

Porovnáním uvedených příčin ohrožení krajiny a chráněného živočicha dojdeme k závěru, že se nápadně a v mnohém shodují. V tomto případě lze říci, že se ochrana krásy a biodiverzity krajiny (zastoupené v tomto případě jedním z druhů), shodují či komplementárně doplňují.

Šumava

Jiným příkladem je situace v Národním parku Šumava, která vyvrcholila v roce 2011 otevřeným konfliktem mezi příznivci a odpůrci kácení. V bezzásahové zóně uschla v důsledku gradace kůrovce část stromů na ploše několika tisíc hektarů. Existovaly obavy o další osud lesa. Vývoj však předčil i ta nejoptimističtější očekávání. Netvoří se holiny, pod uschlými stromy vzniká nový les. Inventarizace lesů národního parku i další studie na naší i Bavorské straně Šumavy ukázaly, že se v na první pohled uschlém lese zvýšil počet mladých stromků z přirozeného zmlazení na průměrně 1 200 kusů na hektar (v jednom případě až neuvěřitelných 36 000 exemplářů na hektar). O budoucnost lesů zde proto odborníci již nemají obavy, příroda je obnovuje spolehlivě a mimochodem zdarma. Kůrvec navíc nedokázal poškodit všechny smrky. Silní jedinci zakládají novou, podmínkám lépe přizpůsobenou generaci lesa.

Obnova lesa pod uschlým porostem probíhá v několika fázích. Díky tomu vzniká věkově i prostorově rozmanitý a proto stabilní les. První fázi tvoří 5–20 let staré stromky, které byly odrostlé již v době, kdy dospělé smrky usychaly. Druhou představují menší smrčky ze semenného roku, který rozpadu vždy předchází. Třetí nastává po rozlámání souší 5–10 let po kalamitě, kdy začíná odrůstat jeřáb. Čtvrtá fáze nastupuje 15–30 let po kalamitě. Na tlejícím dřevě padlých souší se uchycují semenáčky ze semen stromů, které přežily.

Možná nejdůležitější ale je, že v dočasně „suchém lese“ bavorského parku přežívá většina druhů lesních rostlin, hmyzu a dalších organismů. Podařilo se tedy zachovat jak kontinuitu vývoje lesa, tak pestrý ekosystém unikátní horské smrčiny a jeho biologickou diverzitu. Příroda rozpadajících se smrkových porostů v národním parku je paradoxně pestřejší a živější než zelené smrkové monokultury, nemluvě o holinách.

Bývalý ředitel Správy Národního parku Šumava Jan Stráský (ve funkci 2011–2012) řekl časopisu *Instinkt*: „Když jdu po Šumavě, tak někdy nevidím žádný zelený strom, a to mě hrozně štve. Všude jsou jen suché stromy. Někomu to vadí. Někomu vadí, že přijede na Šumavu a nevidí pořádný les.“ Přesně tím vyjevil laické vnímání přírody: smysl má pouze ta malebná, upravená, „estetická“ (Jelínek, 2012).

Jan Roleček z Ústavu botaniky a zoologie PřF Masarykovy univerzity se vyjádřil jinak: „Ty pochmurně vypadající porosty s tisíci mrtvých stromů ve skutečnosti kypí životem a přirozeně se zmlazují. Intervence člověka do tohoto procesu za účelem „záchrany lesa“ není potřebná, ba je škodlivá. Škodlivá proto, že se děje na území národního parku, kde jsme se rozhodli přírodu chránit, dát jí volnou ruku.“ Tím je jasně vyjádřeno upřednostnění biodiverzitního prvku, „ať se nám to líbí nebo ne“ (Roleček, 2012).

Tady se již měřítko estetická a biodiverzitní zcela míjejí. Oblasti, kde došlo ke gradacím kůrovce, jsou často vnímány jako škaredé, neestetické, odpuzující a depresivní. Toho využívají místní starostové a politici k ostrakizaci ochránců přírody a znevážení mezinárodní koncepce ochrany národních parků.

Závěr

Pokud o krajině uvažujeme jako o místě pro člověka, je rozpor mezi její krásou či rozmanitostí spíše umělý. V naprosté většině případů je možné oba přístupy sladit neboť pestrost a krása se nevylučují, ba právě naopak. Ve výjimečných případech (pokud zrovna odumírají stromy a podobně) je třeba hledat krásu v rozkladných procesech a ne tyto procesy vylučovat, vymazávat ze zorného úhlu člověka pod praporem estetiky.

Často změním názor na to, co je estetické, i tím, že do vnímání vneseme nové hodnotící kritérium. Např. se nám přestane líbit „objektivně krásný“ kožich, když si uvědomíme, že je vyrobený z týraných zvířat. Ale může to být i naopak. Odumírající les se nám začne líbit, když si uvědomíme, že jde o součást vývoje přirozeného lesa.

Literatura:

- Appleton, J. (1975). *The Experience of Landscape*, Wiley, Michigan University.
- Glowka, L., Burhenne-Guilmin, F., Synge, H., McNeely, J. A., & Gündling, L. (1996). *Guide de la Convention sur la diversité biologique* (No. 30). IUCN.
- Thorstein, V. (1999). *Teorie zahálčivé třídy* (podle vydání z roku 1912). : Nakladatelství SLON.
- Kolektiv, (1998). *Krajina a povodeň*. Veronica, 12(XII)
- Kolektiv, (1999). *Hodnocení stavu využívání krajiny ve vztahu k hydrologickému režimu a návrh opatření k optimalizaci využívání zemědělské a lesní půdy*

(Podklady k řešení scénáře č.1 a scénáře č. 2. projektu „Flood management in the Czech Republic“. Brno: Unie pro řeku Moravu.

- Kuba, B., & Olivová, K. (1999). Katastr nemovitostí po novele. Vydání šesté. Praha: Linde.
- Větrovcová, J., Musilová, R., Zavadil, V., Mikátová, B., Vlašín, M. & Škorpík, M, (2010). Záchranný program užovky stromové v České republice. Ochrana přírody, 2010(1), 12-17.
- Wilson, O. E. (1988). Biodiversity. : Harvard University, Editor; National Academy of Sciences/Smithsonian Institution.
- Roleček, J. (2012). Jak vidím „křovcovou kalamitu“ na Šumavě. Retrieved from <https://sites.google.com/site/2011sumavanarozcesti/osobnosti-mu>
- Jelínek, L. (2012). Šumavské pily už slyší i v Bruselu. . Retrieved from http://neviditelnypes.lidovky.cz/glosa-sumavske-pily-uz-slysi-i-v-bruselu-ffq-/p_spolecnost.asp?c=A120627_180544_p_spolecnost_wag
- Psotová, J. (2008). Krajinný ráz Zlínského kraje. Retrieved from http://hostetin-p.veronica.cz/data/docs/OPAK/ucebni%20materialy/blok%202/prezentace/Psotova_-_Krajiny%20raz.pdf